

**Опитування / допит, дружній до дитини,
або про що важливо пам'ятати:**

НОТАТКИ ДЛЯ ПСИХОЛОГА

Опитування / допит, дружній до дитини, або про що важливо пам'ятати: нотатки для психолога. – Київ: видавництво ФО-П Буря О.Д., 2023 – 22 с.

Автори-упорядники:

Журавель Тетяна, канд. пед. наук, виконавча директорка ГО «Всеукраїнський громадський центр «Волонтер».

Козлова Анна, докторка філософії в галузі соціальних та поведінкових наук за спеціальністю «Психологія», судова експертка; залучена експертка Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх.

Пашко Наталія, психологиня, аспірантка ХНУВС, модераторка дивізіону «Ювенальна психологія» Національної психологічної асоціації; залучена експертка Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх.

Збірник підготовано в межах проєкту «Надання психосоціальної підтримки та забезпечення правосуддя як складової частини кращого догляду для вразливих дітей», що реалізується ГО «ВГЦ «Волонтер» за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні.

Зміст

Важливість залучення психолога до слідчих дій за участю дитини	3
Психологічні особливості допиту за участю дитини	4
Особливості взаємодії з дітьми різних процесуальних статусів	5
Як підготувати дитину до участі у слідчих діях	7
Ознаки впливу на свідчення дитини	8
Про що важливо розповісти батькам / особам, які їх замінюють, до проведення допиту / опитування дитини	10
Як дотриматися професійної позиції та не стати «рятівником»	11
Психологічне насильство над дитиною як форма домашнього насильства. Ознаки та особливості прояву	12
Що треба знати психологу про домашнє насильство над дітьми	16
Виявлення ознак психотравмування дитини, постраждалої від насильства, під час проведення допиту / опитування	19
Як підтримати дитину, яка зазнала насильства (рекомендації для батьків / осіб, які їх замінюють)	21

Важливість залучення психолога до слідчих дій за участю дитини

Кримінальне розслідування є для дитини складним і часто незрозумілим процесом через велику кількість людей, які беруть у ньому участь, незвичність того, що відбувається (слідчі дії), зосередженість учасників кримінального провадження на дитині, її реакції та словах, через значну кількість запитань і розмов про обставини події, тривалість розслідування тощо.

Водночас залучення психолога до кримінальних проваджень за участю дітей дозволяє мінімізувати травмувальний вплив на дитину процесу розслідування, і є вкрай важливим тому, що психолог сприяє:

- комунікації учасників кримінального провадження з дитиною з урахуванням її вікових та індивідуально-психологічних особливостей;
- забезпеченню її найкращих інтересів, зокрема шляхом надання рекомендацій щодо вибору місця проведення слідчих дій, підготовки та інформування дитини про участь у них з урахуванням її психоемоційного стану;
- налагодженню та підтримці взаємодії з дитиною задля отримання максимально точної інформації про обставини події;
- оцінюванню стану дитини з метою розуміння її можливості брати участь у слідчих діях та дотримання її найкращих інтересів;
- самостійному відтворенню дитиною обставин подій для забезпечення її права бути почутою;
- фіксації показань із зазначенням особливостей впливу подій, яких зазнала дитина, що сприятиме розумінню учасниками кримінального провадження відтворених нею обставин відповідно до вікових та індивідуальних особливостей, її спроможності брати участь у подальших слідчих діях.

Психолог підсилює голос дитини та дозволяє слідству ефективніше проводити розслідування і захистити права дитини.

Психологічні особливості допиту за участю дитини

Допит є однією із найважливіших слідчих дій за участю дитини. В результаті проведення допиту слідчі отримують інформацію про деталі та обставини події, яка сталася з дитиною, на підставі чого визначають подальший порядок розслідування.

Важливими умовами ефективного допиту є:

1. Високий рівень підготовки осіб, які проводимуть допит.
2. Попередня комунікація між усіма учасниками слідчої дії та узгодження інформації, яка потребує з'ясування.
3. Налагодження контакту з дитиною.
4. Дружнє опитування дитини про деталі неприємної (психотравмувальної) для неї ситуації.
5. Дотримання особливих умов стосовно кількості та тривалості допитів (мінімальна кількість разів – бажано, один; короткотривалість – до 1 години без перерви).
6. Оперативна зміна стратегій проведення допиту з урахуванням особливостей дитини та наданої нею інформації.

Результат допиту буде залежати від:

- врахування вище перерахованих умов;
- вікових та індивідуально-психологічних особливостей дитини;
- ступеню впливу на дитину травмувальних обставин, які з нею сталися;
- психоемоційного стану осіб, які перебувають з дитиною або супроводжують її.

З огляду на це вкрай важливою є якісна підготовка учасників до слідчої дії, зокрема вибір місця та процедури проведення, відбір питань, які необхідно з'ясувати, налаштування дитини на участь у допиті.

Особливості взаємодії з дітьми різних процесуальних статусів

Відповідно до законодавства дитина може мати різні процесуальні статуси: свідок, потерпіла та підозрювана. Дії психолога, спрямовані на встановлення контакту та побудову взаємодії з дитиною, **не залежать від її процесуального статусу**. У першу чергу, у роботі з дитиною важливо враховувати:

- її вікові та індивідуально-психологічні особливості;
- вплив події на її емоційний стан та поведінку, в тому числі, під час проведення слідчих дій;
- розуміння та сприйняття дитиною власного процесуального статусу;
- ставлення учасників кримінального провадження до дитини з урахуванням її процесуального статусу;
- вплив на дитину найближчого оточення, сприйняття ними ситуації у цілому та їх ставлення до слідчих (розшукових) дій за участі дитини.

Процесуальний статус	Роль у кримінальному провадженні	Особливості взаємодії	Особливості формулювання запитань	Психологічне значення для дитини
Свідок	Сприяння об'єктивному розслідуванню, отримання додаткової інформації про обставини події, які не були виявлені від інших учасників кримінального провадження	Формування у дитини розуміння важливості її свідчень, які сприяють / допомагають розслідуванню	Формулювання запитань про обставини події формуються за "принципом: <i>Хто? Де? Коли? Як?</i>" уникати запитань: "Чому?" (наприклад: "Чому ти не розповіла раніше або чому ти розповіла саме зараз?") Для з'ясування додаткових обставин задаються додаткові запитання для деталізації обставин подій (Наприклад: "Чи ти бачила? Хто був в кімнаті? Як тобі відомі ці люди? Ти раніше їх бачила? Кому ти розповідав про те, що побачив?")	Можливість ідентифікувати побачене (наприклад, що це є злочин) Нормалізація самого процесу свідчень в контексті допомоги іншим або собі за потреби Формування культури повідомлення про правопорушення Розуміння механізму реагування на правопорушення

Процесуальний статус	Роль у кримінальному провадженні	Особливості взаємодії	Особливості формулювання запитань	Психологічне значення для дитини
Потерпіла	Особа, яку захищають шляхом отримання від неї інформації	Формування у дитини розуміння процесу розслідування, як такого який сприяє її захисту та відновлення справедливості шляхом збору доказів	Формулювання запитань про обставини події формулюються за “принципом: <i>Хто? Де? Коли? Як?</i>” уникати запитань: “Чому?” (наприклад: <i>“Чому того дня ти пішов/пішла до цих людей, якщо вони тобі не подобались?”</i>) Для з’ясування додаткових обставин задаються додаткові запитання для деталізації обставин подій (Наприклад: <i>“Чи ти пам’ятаєш, що саме він/вона тобі сказала/сказав?”</i>, <i>“Ти говорив/говорила, що тобі було боляче, можеш сказати будь ласка, в якій саме частині тіла тобі було боляче?”</i>)	Відчуття захищеності Відновлення справедливості Зняття відчуття провини з дитини (відповідальність на тому хто вчиняє правопорушення) Відновлення довіри Покращення психоемоційного та фізичного стану за рахунок зменшення внутрішньої напруги Профілактика віктимної поведінки
Підозрювана	Особа, щодо вини якої здійснюється кримінальне провадження	Визначення найкращих інтересів щодо міри покарання дитини Допомогти дитині проаналізувати власну поведінку та внаслідок чого вона могла сформуватись Розслідування спрямоване на отримання інформації щодо вчинення правопорушення та причинно-наслідкових зв’язків, які могли призвести до правопорушення (вчинення насильства щодо дитини, відсутність належного виховання тощо)	Формулювання запитань про обставини події можуть бути наступні: <i>“Що ти робив/робила до події? З ким? Де був/була? Опиши максимально детально, що відбулось під час події? Що ти робив/робила після події? Як саме виник задум це зробити?”</i> Важливими є питання ставлення дитини до скоєного правопорушення: <i>“Які це мало наслідки для інших, для себе? Що хотів би зробити в цій ситуації по-іншому?”</i> Уникати запитань: “Чому?” (наприклад: <i>“Чому ти погодився/погодилась це зробити?”</i> <i>“Чому ти не запитав/не запитала у дорослих чи можна так робити?”</i>)	Аналіз власної поведінки та її наслідків Основна мета розслідування не карати, а зрозуміти і захистити дитину Відновлення справедливості щодо власних вчинків Можливість корегування та виправлення власної поведінки. Реалізація власних потреб конструктивним шляхом Можливість повідомити дитині про інші злочини, від яких вона також могла постраждати

Як підготувати дитину до участі у слідчих діях

Дитина може відтворити обставини подій, що з нею сталися, лише за умов безпеки та захищеності незалежно від її процесуального статусу (потерпіла, свідок, підозрювана).

Безпека – базова потреба кожної людини і вона має дві складових: фізичну та психологічну. Забезпечення психологічної складової під час участі дитини у слідчій дії передбачає пояснення зрозумілою для дитини мовою, де, що, з ким, навіщо й яким чином відбуватиметься.

Отже, щоби сформувати у дитини відчуття безпеки та налагодити контакт, важливо надати їй інформацію про:

- місце проведення слідчих дій (де);
- слідчу дію, що відбуватиметься (що);
- осіб, залучених до неї, та мету, яку вони мають (хто, навіщо);
- роль дитини у цьому процесі (як діяти, що показати, розказати).

Психолог заздалегідь дбає про безпеку дитини у слідчих діях, надаючи учасникам кримінального провадження рекомендації стосовно того, яку інформацію та в який спосіб надати дитині.

Ознаки впливу на свідчення дитини

Психологічний вплив – це застосування дорослими у міжособистісній взаємодії з дитиною психологічних засобів, сукупність яких відбивається на її стані, думках, почуттях, діях, а в разі участі в кримінальному впровадженні – й на змісті її свідчень.

У процесі слідчих дій може поставати питання: а чи не застосовують психологічного впливу на дитину значущі для неї особи?

Розглянемо, що й як може вплинути на свідчення дитини у кримінальному провадженні.

Яким чином оточення дитини може впливати на неї

Психологічний вплив на дитину з боку значущого оточення буває прямим або опосередкованим.

Опосередкований відбувається, коли дорослі не усвідомлюють деяких своїх дій або емоційних реакцій, під вплив яких потрапляє дитина. Наведемо приклади.

- Під час розповідей дитини про те, що сталося, дорослі можуть емоційно реагувати на її слова (плакати у розпачі або гніватися на особу, яка вчинила насильство, тощо). Це може налякати дитину, спричинити або посилити в неї відчуття провини за те, що відбулося. Як наслідок – в неї може сформуватись небажання розповідати про обставини події.
- Якщо будь-які факти чи подробиці обговорюють у присутності дитини, це може спонукати її до повторювання під час допиту / опитування почутого від дорослих без розуміння суті висловлювань.
- Відсутність будь-якої реакції дорослих, спрямованої на захист дитини та її підтримку, може призвести до небажання дитини згадувати болючі для неї події та розповідати про них.
- На досвід, який дитина не в змозі усвідомити, вона реагуватиме так, як зреагували на нього дорослі.
- Коли відповідно до обставин події дорослий очікує певної реакції від дитини, вона намагається свою поведінку / висловлювання / свідчення налаштувати під його очікування.

Якщо дорослі свідомо спонукають дитину не надавати свідчень або викривляти деталі події, що з нею трапилась, такий психологічний вплив має чітку мету і зветься **прямим**. Розглянемо види такого впливу.

Вид психологічного впливу	Спрямування	Прояви
Переконавання	Формування у дитини невідповідного ставлення до отриманого досвіду. Викривлення понять «добре» і «погано».	Висловлювання дитини: «Мене так люблять»; «Це така гра»; «Мама сказала, що про це не можна нікому розповідати»; «Мені казали, що це – підготовка до дорослого життя».
Емоційне наслідування	Психологічний вплив, який спонукає дитину до дій через емоційну сферу, а не через свідомість та інтелект.	Залежить від емоційної реакції батьків або інших людей, коли вони дізналися, що дитина зазнала насильства. Наприклад, якщо мама плакала, а хтось із дорослих гнівався чи сварив, дитина перестає розповідати про обставини події.
Навіювання	Орієнтування дитини на певний приклад, повторення і відтворення дій (вчинків, жестів, манер), надання інформації тощо.	Коли дитина відтворює події, вона боїться забути про щось, тому намагається вивчити те, про що говоритиме, і не відхиляється від завченого тексту. Може також використовувати не характерні для віку і не зрозумілі для неї мовні звороти, шаблонні або прямі висловлювання (наприклад, «Мама сказала про це нікому не розповідати»). Мовлення також буває спонтанним. Емоційні прояви змінні. Конгруентність відсутня.
Мода	Стандартизована поведінка дитини, сформована під впливом прикладу та досвіду інших людей.	Акцентуація на реакції дорослих та покаранні кривдника. Дитина запитує: «А що з ним зроблять?», «Коли його заарештують?» Характерна конгруентність. Поведінка / реакції не відповідають віковим особливостям дитини.
Чутки	Необґрунтовані повідомлення про факти / події від однієї або більше осіб.	Висловлювання, почуті від інших осіб, що містять інформацію, яка не відповідає досвіду дитини: «А правда, що таких людей саджають у тюрму?», «А правда, що я можу отримати компенсацію за моральну шкоду?», «А правда, що його / її виженуть із дому?»

Якщо психолог виявив ознаки прямого чи опосередкованого впливу на дитину, він має описати це у висновку та підтвердити прямою мовою дитини, що є важливим елементом його обґрунтування.

Про що важливо розповісти батькам / особам, які їх замінюють, до проведення допиту / опитування дитини

Стан дитини залежить від стану близьких для неї людей та від їх обізнаності в тому, що відбуватиметься під час допиту / опитування, тому перед його початком психолог надає батькам / особам, які їх замінюють, таку інформацію:

- **що буде відбуватися, яка мета та основні завдання цього процесу** (наприклад, отримання від дитини повідомлень про обставини події);
- **де це буде відбуватися** (наприклад, приміщення «Зеленої кімнати», Центр Барнахус чи кабінет слідчого);

- **хто безпосередньо проводитиме допит / опитування та ставитиме запитання дитині** (наприклад, психолог, який робитиме це коректно, щоб уникнути повторного травмування дитини);
- **яка роль батьків / осіб, які їх замінюють** (наприклад, до допиту / опитування – підтримувати дитину, налаштовувати на процес та сприяти її готовності розповідати про обставини події; в ході процесуальної дії та після неї – не розпитувати дитину про процес, переключити її увагу на звичний режим повсякденного життя, однак підтримати та вислухати, якщо вона захоче говорити);
- **як впливають їхні реакції на показання дитини** (наприклад, реакція батьків для неї може бути більш значущою, ніж те, що з нею сталося), тож фахівцеві варто наголосити, що в разі потреби психолог може допомогти батькам / особам, які їх замінюють, стабілізувати їхній психоемоційний стан.

Як дотриматися професійної позиції та не стати «рятівником»

Робота з випадками насильства над дітьми є досить складною з огляду на втримання балансу між емоційним та професійним сприйняттям, що може проявитися у двох крайнощах: перша — неухильне застосування професійних шаблонів та схематизації без урахування індивідуального підходу в роботі з випадком, друга — надмірне емоційне включення та взяття на себе повноважень, що за межами вашої компетенції. Обидві реакції можуть призводити до професійного вигорання, тому необхідно чітко усвідомлювати функції психолога та діяти відповідно до них, а не брати на себе роль «рятівника».

Професійна позиція психолога передбачає:

- дотримання фахових компетенцій;
- здійснення професійної діяльності відповідно до етичних та законодавчих норм;
- перенаправлення клієнтів у разі потреби до інших спеціалістів;
- безоціночне сприйняття поведінки, емоційних проявів та вибору клієнтів;
- розподіл відповідальності між спеціалістом і клієнтами та розуміння того, що саме клієнт — експерт свого життя і дійсно знає, як краще вчинити у тій чи іншій ситуації;
- співпрацю з іншими фахівцями в роботі з випадком;
- застосування лише валідизованих методик і підходів;
- безперервне підвищення рівня кваліфікації;
- проходження супервізій та інтервізій.

Що робить фахівець, який обрав позицію «рятівника»:

- приймає рішення замість клієнта та бере на себе відповідальність замість клієнта;
- заспокоює, обіцяє;
- бере на себе роль друга чи порадника;
- активно дає поради та наполягає на їх дотриманні;
- допускає використання невалідизованих методів та методик;
- перебільшує свою роль у житті клієнта;
- недооцінює значення співпраці з іншими фахівцями;
- виявляє надмірну емоційність;
- допускає порушення етичних норм;
- віддає перевагу власному баченню організації роботи з клієнтом.

Якщо психолог у своїх рішеннях та діях помічатиме ознаки ролі «рятівника», — це сигнал про загрозу професійного вигорання. Саме тому у роботі з клієнтами слід завжди дотримуватися фахових компетенцій та вчасно дбати про власне психічне здоров'я.

Як утримувати себе в межах фахової компетентності:

- переглядати мотивацію професійної діяльності;
- діяти відповідно до функціональних обов'язків;
- відмежовувати відповідальність психолога та клієнта;
- перенаправляти клієнта до інших фахівців, якщо його потреби за межами вашої компетенції;
- регулярно проходити супервізію та інтервізію;
- підвищувати рівень кваліфікації;
- дбати про активний відпочинок для запобігання професійному вигоранню.

Психологічне насильство над дитиною як форма домашнього насильства.

Ознаки та особливості прояву

Сутність

Одна з найскладніших форм насильства над дитиною в сім'ї – психологічне насильство. Дуже часто потерпілі не сприймають його прояви як насильство, а оточення чи суб'єкти захисту прав дитини можуть не помічати його ознак. Отож, ознаки психологічного насильства можуть бути не очевидні, однак воно має очевидні наслідки. Як ознаки, так і наслідки такого насильства в межах фахової компетенції може визначити психолог для організації подальшої роботи з дитиною.

Згідно із Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», психологічне насильство — це форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи.

Наслідки

Психологічне насильство негативно впливає на розвиток дитини й на її сприйняття себе як особистості, котра відчуває власну цінність та значущість. Формування знань про себе і відповідних настанов стосовно себе залежить від того, як важливі для дитини дорослі від самого народження реагують на неї, її потреби та результати діяльності; що говорять дитині та іншим про неї в її присутності.

Відповідно до системи BASK, що являє собою комплексний підхід до визначення наслідків насильства, в тому числі психологічного, ситуація, коли дитина систематично його зазнає, може сформувати у неї негативні настанови / знання про себе (knowledge), що викликають переживання (affection), пов'язані з

дією гормонів, які спричиняють такі тілесні реакції, як посилене серцебиття, тремтіння, гіпер- або гіпозбудливість (sensations), що формують поведінку захисту або нападу (behavior).

Все це змінює структуру особистості і призводить до стійких змін у дитини:

- викривлення образу «Я», звинувачення себе за те, що сталося;
- зниження почуття власної гідності та цінності;
- високий рівень страху та безпорадності;
- сприйняття світу як небезпечного чи невизначеного середовища з подвійними стандартами;
- відкритість меж власного «Я», нездатність вчасно виявляти форми насильства, неспроможність встановлювати власні кордони;
- депривація таких базових потреб, як любов, прийняття, розуміння;
- зміцнення синдрому емоційної залежності (співзалежності) через страх втратити об'єкти прив'язаності внаслідок невпевненості в собі та в інших;
- пригнічення або знецінення власних почуттів і переживань, порушення здатності насолоджуватися життям та встановлення емоційної близькості.

Прояви

- **Залякування, шантаж, погрози аж до фізичної розправи** застосовуються батьками як попередження дитини про наслідки її непослуху чи відмови / небажання робити те, що вони вимагають. Нерідко батьки кажуть, що вони ще й добрі, бо свого часу їх карали жорстокіше, маніпулюючи таким чином дитиною та примушуючи її гостро відчувати провину.
- **Відчуження дитини від одного з батьків** без явних на те причин в результаті її примусу одним із подружжя припинити контакти з іншим.

- **Холодність, байдужість, ігнорування батьків**, котрі відштовхують дитину, коли вона горнеться до них, хоче уваги, обіймів, ніжності. Ігнорування проявляється ще й у тому, що батьків не цікавить те, що відбувалося з дитиною впродовж дня. На її прохання про допомогу вони реагують відмовою, посиляючись на дорослість дитини і необхідність бути самостійною. Вони не переймаються асоціальною поведінкою дитини, не реагують на вживання наркотиків, алкоголю тощо.
- **Вимоги, неадекватні до віку дитини, її порівнювання з іншими** – це прагнення певної моделі поведінки «ідеальної дитини» або «дитини за зразком», як у знайомих, родичів чи друзів. Як правило, в таких ситуаціях батьки не зважають на інтереси власної дитини, її особливості, бажання, захоплення тощо, постійно наводять як приклад дії й досягнення інших дітей.
- **Брехня, невиконання обіцянок, даних дитині, маніпуляція її думками та бажаннями** стає нормою. Батьки розказують про свою «ідеальну поведінку» в дитинстві та вигадують те, що нібито казали сусіди / знайомі про дитину. Поміж людей удають себе турботливими і люблячими, а вдома залишаються тиранами.
- **Ізоляція дитини** – це заборона виходити за межі кімнати, квартири, подвір'я тощо та спілкуватися з ровесниками або з будь-ким, окрім батьків. Причина – захист від негативного впливу особи / компанії.
- **Образи, приниження, висміювання** – це навмисне донесення до свідомості дитини, що вона нікому не потрібна, є тягарем чи карою. Часто у мовбито виховних цілях батьки прилюдно її ображають, пригадуючи помилки та невдачі, докоряючи за невдячність.
- **Гіперопіка**, що на думку батьків є турботою про дитину, насправді стає постійним контролем над нею, обмежує розвиток її життєвого досвіду, не дає жодного права на помилку, а отже – й на досвід її виправлення. Дитиною надмірно опікуються і не готують її до життя, вибирають їй друзів, захоплення, інтереси тощо.
- **Маніпуляція дитиною** є прихованим спонуканням її до переживання певних станів, зміни ставлення до чогось та виконання дій, необхідних для досягнення цілей дорослих. Їхні думки, почуття, рішення перекладаються на дитину й вона визнає за них свою відповідальність.
- **Примус** – вимога від дитини виконання певних дій відповідно до батьківських бажань через погрози обмежень, покарань, заборон та залякування наслідками в разі її відмови слідувати вимогам батьків.

Ознаки психологічного насильства

Ознаки (індикатори) насильства – це фізичний, психоемоційний та поведінковий прояв тих наслідків, що настали для дитини у результаті вчиненого щодо неї насильства.

Варто зауважити, що існують наслідки, які можуть проявлятися не відразу і стають очевидними лише через деякий час, так звані віддалені наслідки насильства. Окрім того, ознаки психологічного насильства в різні вікові періоди різняться між собою.

Для дітей молодшого віку (до 3-х років) характерні:

- стан «холодної спостережливості», коли відсутні будь-які емоції та почуття, але деколи наявні споглядання за тим, що відбувається навколо;
- заляканість та побоювання будь-яких фізичних контактів;
- сумний та / або апатичний вигляд;
- порушення сну;
- втрата апетиту.

Діти дошкільного віку проявляють:

- лякливість, здригання як реакцію на оклик, гучні звуки тощо;
- ознаки «рольової інверсії», коли задовольняють будь-які примхи батьків-агресорів, намагаючись уникнути наступного спалаху насильства (обіймають, цілують, активно висловлюють свою любов, демонструють поступливість, догоджання, піклування тощо);
- підвищену потребу в пестощах та похвалі;
- фізичні ознаки стресу та тривожного стану, зокрема погане самопочуття;
- агресивність до однолітків;
- істеричність через найменший привід або без нього;
- регресивні форми поведінки, притаманні молодшому віку (енурез, ссання пальців, звичка гризти нігті, утруднене мовлення тощо).

Діти шкільного віку поведуться подібно до дошкільнят, а також:

- мають затримки в розвитку та проблеми у спілкуванні з однолітками і дорослими;

- можуть маніпулювати оточенням;
- дистанціюються від оточення, заглиблюються в себе;
- виявляють озлоблення, агресивність, у тому числі до тварин;
- мають прояви гіперактивної поведінки;
- швидко стомлюються, мають знижену спроможність концентрувати увагу, проявляють інші ознаки хронічного тривожного стану;
- може спостерігатися погіршення успішності у навчанні;
- схильні до бродяжництва, втечі з родини.

Підлітки поведуться майже так само, як і діти шкільного віку, а також:

- схильні до обману та протиправної поведінки;
- часто виявляють гнів, ворожість, агресивність, ініціюють бійки чи долучаються до них;
- вживають алкоголь або наркотики;
- без поважних причин не відвідують шкільні заняття, мають досвід втечі з дому й відмовляються від повернення;
- складно налагоджують і часто не вміють підтримувати міжособистісні відносини та суспільну взаємодію;
- майже не виявляють позитивних емоцій та інтересу до продуктивних занять;
- мають занижену самооцінку;
- схильні до суїцидальних думок і саморуйнівної поведінки, мають психосоматичні хвороби та розлади психіки в результаті дистресу;
- беручи безпосередню участь у групових подіях, дисоціативно оцінюють себе як сторонню особу.

Важливо: діти будь-якого віку, навіть за відсутності зовнішніх ознак насильства, часто мають особливості розвитку, поведінки та емоційних реакцій на типові ситуації, що можуть вказувати на його імовірність.

Як виявити

Психологи, які працюють із дітьми, щоб ідентифікувати психологічне насильство та вжити відповідних заходів щодо цього, мають зважати на те, що дитина, незалежно від віку та розвитку, не може усвідомлювати насильства над нею, оскільки перебуває під прихованим впливом батьків або сприймає їх насильницьку поведінку як норму.

Головним методом виявлення ознак психологічного насильства є інтерв'ювання дитини, в результаті якого фахівець ставить їй відповідні запитання, щоб деталізувати ситуацію. Бажано віднайти можливість для спостереження за комунікацією батьків із дитиною, щоби дійти об'єктивних висновків про насильство над нею (в тому числі, наприклад, до або після проведення слідчих дій).

Рекомендації до інтерв'ювання дитини

Дитина, яка зазнала психологічного насильства, може боятися розповісти про випадок через почуття провини або недовіри до дорослих через страх нашкодити собі. Особа ж, котра проводить інтерв'ю, має дотримуватись формули налагодження контакту з нею: безпечний дорослий + безпечне місце = дитина в безпеці.

Під час інтерв'ю важливо дотримуватись таких кроків.

1. *Фіксуйте оціночні висловлювання дитини, що містять установки про себе, інших та соціум*, наприклад, «Я винна», «Я зробила щось погане» та под. і, відповідно до системи BASK. Записуйте їх, адже вони можуть бути наслідком почутого і пережитого дитиною.
2. *Відстеживши негативні установки дитини, спробуйте виявити їхнє походження та вплив*, наприклад: «Хто тобі казав, що ти винна?», «Згадай цю ситуацію. Як ти зреагувала/зреагував, відчув/відчула, що в цей момент робила/робив та що хотілось зробити». Щоб почути від дитини розгорнуту відповідь, скористуйтеся відкритими запитаннями, а для уточнення – після відповідей дитини на них – закритими (наприклад, відкрите запитання: «Що ти робила, коли тобі таке сказали?», закрите запитання: «Ти тільки плакала і нічого не казала?» тощо).
3. *Фіксуйте ознаки та наслідки для дитини тих подій, яких вона зазнала, без встановлення або спростування факту насильства* (Наприклад: «За результатами проведеного інтерв'ю були виявлені наступні ознаки: систематичні приниження та погрози....., які можуть вказувати на те, що дитина зазнала психологічного насильства»).
4. *Фіксуйте вислови дитини, які стосуються випадку психологічного насильства без інтерпретації та перефразування* (Наприклад: «Зі слів дитини: «Тато сказав, що я тупа, бо не можу розв'язати приклад з математики»).
5. *Підготуйте психологічні рекомендації відповідно до потреб і найкращих інтересів дитини*, наприклад, про необхідність обмежити участь дитини у слідчих діях; забезпечити психологічний супровід та / або організацію надання психологічної допомоги тощо.

Що треба знати психологу про домашнє насильство над дітьми

З перших днів життя дитина реагує на навколишнє оточення, на настрій матері / батька, на прояви любові / нелюбові до неї, на турботу, ласку або їх відсутність. За допомогою дзеркальних нейронів та стратегії наслідування дитина фіксує реакцію дорослого і відтворює його настрій, копіює його моделі поведінки, способи справлятися з різними ситуаціями та реагувати на них.

Це відбувається підсвідомо, оскільки у дитини ще не розвинене критичне мислення та відсутній життєвий досвід. Все, що дитина бачить, чує про себе, свідком чого вона є, що направлене на неї або що коїться з дорослими довкола неї, дитина сприймає як норму, бо її сім'я – це її всесвіт, маленький соціум, в якому вона пізнає не тільки себе. В результаті взаємин між батьками і дітьми, особливо в перші два роки, формується прив'язаність, що складає основу майбутніх стосунків дитини в подальшому житті.

Тож будь-яке насильство над дитиною або над іншими членами родини, яке вона може бачити, впливає на її розвиток і на підсвідомому рівні відкладається в пам'яті, щоб надалі стати сценарієм побудови взаємин з іншими людьми і соціумом в цілому, сформувати сприйняття себе і ставлення до себе. Цілком природно, що гармонійний розвиток дитини, її спроможність адаптуватися, захищати себе та виживати залежить від її взаємодії з дорослими, взаємин між батьками, їх психоемоційного стану, турботи про дитину і т. ін.

Якщо дитина зазнає домашнього насильства у будь-яких формах – стосовно неї або коли вона стає свідком знущань над кимось у родині, або є погрози щодо цього, це негативно впливатиме на її стан та розвиток. Що саме відбуватиметься?

- Дитина відчуватиме порушення безпеки.
- Її реакцією на загрозу та невизначеність стане постійна напруга та стрес.
- У дитини може сформуватися синдром набутої безпорадності, що позбавить її влади та контролю над власним життям.
- Стан та настрій дитини узалежняться від стану та настрою дорослих, вона намагатиметься їх постійно радувати і поводитися так, щоб її хвалили.
- Почуття сорому та провини зміцнюватимуться і підсилюватимуть травму-

вальне переконання дитини в тому, що вона є причиною негараздів між дорослими.

- Зміняться ролі у взаємодії. Дитина братиме на себе роль дорослого. Дорослий поводитиметься як дитина.
- Формуватиметься життєвий сценарій «переслідувач – рятівник – жертва», за яким дитина в подальшому будуватиме стосунки.

Цикл домашнього насильства

Систематичне домашнє насильство відбувається за певним циклом.

Наростання напруги. На цьому етапі, коли дорослі перебувають у стресовому стані через ситуацію невизначеності, страху, тривоги тощо, дитина відчуває загрозу підсвідомо, спостерігаючи зміну настрою, поведінки і зовнішніх проявів дорослих. Відчуття дорослими небезпеки породжує у дитини такі ж відчуття. Напруга дорослих спричиняє побоювання дитини, що між ними може щось трапитися. Дитина не в змозі зупинити насильства, однак намагається його відвернути своїми діями:

- захищає слабшого дорослого (формується роль рятівника);
- стає поміж дорослих, аби вони не заподіяли одне одному шкоди, і може потрапити під «гарячу руку» (формується роль жертви);
- намагається відволікти дорослих і розрядити напругу а) неслухняною поведінкою (може щось поцупити, розбити, злитись, дражити дорослих та інших дітей, ін.), що дорослі застосовують у своїх цілях (їхня напруга, злість переносяться на дитину і підсилюється фразами «якби ти була слухняна, то тато б не злився і не вдарив би мене», «будь слухняним, і тоді в родині все буде добре»); б) захворюванням, що, на думку дитини, відволіче батьків від суперечок.

Відтак потреби батьків задовольняються перекладанням відповідальності за власне життя на дитину шляхом формування в неї почуття провини, сорому, а дитина привертає увагу батьків складною поведінкою.

Акт насильства. Дитина може постраждати безпосередньо або опосередковано.

Виправдання насильства. На цьому етапі дитина намагається передбачити наступний акт насильства, міркуючи про те, що зробити, аби батьки не сварилися. Після акту насильства дитину намагаються задобрити, аби вона не згадувала про інцидент, обдаровують її обіцянками, маніпулюють очікуваннями: «Будь слухняною, й я так не робитиму. Якщо не вередуватимеш – щось тобі подарую, тільки не змушуй мене сердитися». Заради попередження подальших випадків насильства та збереження контакту з дорослими дитина бере провину за їхні дії на себе («це зі мною щось не так»).

Заспокоєння. Дитина витісняє власні потреби і бажання, підкоряється потребам та очікуванням дорослих, намагається їм догодити, аби насильство не повторилось.

Психологічні особливості дітей, які зазнали насильства

Внаслідок домашнього насильства дитина зазнає психічної травми, що впливає на її особистісні зміни та скеровує її розвиток у таких напрямках:

- реагування на підвищення рівня стресу (бий, біжи, завмири, здавайся);
- активізація роботи лімбічної системи та рептильного мозку;
- збільшення рівня особистісної та ситуативної тривожності;
- порушення відчуття безпеки та довіри до оточення, формування установок про небезпеку всюди, що вірити нікому не можна;
- формування травмувальних переконань «я поганий / погана, я винна / винний, якщо я буду добре поводитися, то мене не битимуть»;
- агресія, направлена на себе або на довколишній світ;
- розлади прив'язаності: амбівалентна, невротична, уникаюча;
- прояви складної поведінки, якою дитина намагається привернути увагу до своїх проблем чи негараздів, сигналізує про потреби;
- психосоматичні ознаки (порушення функціонування шлунково-кишкового тракту, серцево-судинної системи, захворювання шкіри);
- порушення когнітивних процесів (складно концентрувати увагу, запам'ятовувати нову інформацію);
- формування синдромів навченої безпорадності та госпіталізму;
- гіпо- або гіперактивність, ускладнена концентрація, ризикована поведінка;
- поведінка самоушкодження;
- знецінення себе, негативні Я-висловлювання;
- девіантна або делінквентна поведінка;
- дистанціювання від однолітків;
- заниження самооцінки;
- підвищена у порівнянні з однолітками зрілість та відповідальність.

При опитуванні / допиті дитини, яка зазнала домашнього насильства, психолог бере до уваги:

- відсутність життєвого досвіду і часто – сприйняття дитиною насильства як норми;
- недостатній розвиток критичного мислення у дітей, молодших 7 років; повна залежність дитини дошкільного віку від дорослого;
- брак сил та можливостей протистояти насильству;
- схильність дітей брати провину на себе;
- сприйняття насильства як гри (бо так сказав дорослий);
- засвоєння понять «добре» і «погано» під впливом дорослого;
- готовність терпіти насильство через потребу в увазі, контакті, взаєминах;
- схильність через відторгнення дорослими вважати себе нікчемною («я – ніхто, мене не існує»).

Виявлення ознак психотравмування дитини, постраждалої від насильства, під час проведення допиту / опитування

Одним із завдань психолога, залученого до проведення допиту / опитування дитини, постраждалої від насильства, є виявлення ознак психотравмування на підтвердження пережитого нею досвіду насильства.

Важливо розуміти зміст поняття психотравмування (психічна травма, далі – психотравма) та відмежовувати його від психотравмувальної ситуації, оскільки не всі такі ситуації призводять до психотравми.

Отже, **психотравмувальна ситуація** – це ситуація, зумовлена впливом на дитину природних, соціальних, інформаційних, особистісних та інших чинників, що супроводжується зростанням психологічного напруження, порушенням механізмів адаптації, частковим або повним руйнуванням психологічного світу особистості, що може призводити до психотравми.

Психотравма – це реальна загроза фізичній або психологічній цілісності дитини внаслідок перебування у смертельній небезпеці або в ситуації ризику смерті, пережите насильство (в тому числі сексуальне) або небезпека значного ушкодження. В результаті психотравми, спричиненої відповідними подіями, у психічній діяльності відбуваються зміни, що супроводжуються психотравмувальними переживаннями, призводять до дезадаптації особистості, порушення звичного функціонування психіки та організму в цілому, що можуть мати відтерміновані наслідки.

Переживання психотравми – це емоційні процеси і стани у відповідь на психотравмувальну ситуацію, які супроводжують особистісно значущі форми активності дитини (поведінка, діяльність, спілкування, сприйняття, спогади, уява, бажання тощо).

Психічна травма може статися в результаті:

- безпосереднього переживання особою травмувальної події;
- особистого свідчення про подію, що стосувалася інших осіб;
- отримання раптового або несподіваного повідомлення про те, що сталося з членами сім'ї або близькими друзями (загрозлива для життя ситуація, смерть тощо);

- повторюваність певних дій або надмірна уразливість внаслідок травмувальної події, що спричиняють сильну негативну емоційну реакцію.

До психотравмувальних подій відносять такі, що:

- супроводжуються заподіянням фізичної шкоди або загрожують життю (DSM–V, 2013);
- порушують психологічну цілісність особи або загрожують порушенням (DSM–III, 1987) внаслідок втрати об'єкта прив'язаності; зради об'єкта прив'язаності; проявів насильства та зневажливого ставлення.

Класифікація психічних травм:

монотравма — однократна подія, обмежена у часі.

мульти травма — одночасний вплив декількох різних за характеристиками травмувальних подій в один проміжок часу.

секвенційна (послідовна) травма — повторення одного й того ж виду травми; комплекс ознак внаслідок кількох подій, спровокованих одним фактором.

травма психічного розвитку — порушення його природного процесу.

Стадії переживання психотравмувальної ситуації

Шок (2—3 доби). Відбувається наростання емоційного напруження за рахунок емоційного сигналу (реакції) особистості на ситуацію, що сталася. На цій стадії не можна проводити слідчих дій з дитиною.

Дезорганізація або дезадаптація особистості (від 3-х діб до 2-х місяців). Ця стадія є критичною. Психотравмувальні переживання найбільш виражені, їх перші наслідки помітні у психічній діяльності. В разі повторного травмування дитини, ненадання їй кваліфікованої допомоги, відсутності підтримки значущого для неї оточення, некоректності поведінки правоохоронних органів тощо у неї може розвинути посттравматичний стресовий розлад. Саме на цій стадії треба проводити всі слідчі дії з метою отримання від дитини найважливішої інформації.

Адаптація (від 2-х до 6-ти місяців). Відбувається включення захисних механізмів особистості, що дають змогу дитині впоратися з наслідками насильства та адаптуватися до подальшого життя. Найчастіше в цей період у дітей дошкільного віку блокується процес відтворення обставин подій. На цій стадії проводити слідчі дії не рекомендується.

Відновлення (від 6-ти місяців). Завершальний процес адаптації. Ця стадія суттєво впливає на формування особистості. Травма акумулюється в глибоких шарах психіки на підсвідомому рівні. Конструктивність або деструктивність її новоутворень у цей період залежить від зовнішніх факторів: підтримки близького оточення, відсутності інших психотравмувальних чинників, мінімізації залучення до процесу розслідування, надання кваліфікованої допомоги тощо. На цьому етапі слідчі дії не рекомендовані.

Вказані часові проміжки умовні, оскільки залежать від вікових та індивідуально-психологічних особливостей дитини.

Важливі аспекти переживання психотравми дитиною:

- особливості умов проживання (зміна оточення, повернення до звичного режиму);
- доступ кривдника до дитини;
- вікові особливості (що менший вік дитини, то менший рівень розуміння негативного характеру сприйняття насильства);
- індивідуально-психологічні особливості (затримка психічного розвитку, педагогічна занедбаність, високий рівень розвиненості психічних процесів тощо);
- досвід інших психотравмувальних подій.

Готуючи рекомендації за результатами проведеного допиту, важливо звернути увагу на таке: чи можна дитині надалі залучатися до слідчих дій і чи не наражається вона на повторне травмування.

В разі неможливості припинення слідчих дій за участю дитини слід визначити, за яких обставин вони мають відбуватися, а також враховувати умови, в яких перебуває дитина. Якщо вони не відповідають її найкращим інтересам (наприклад, проживає з кривдником), треба зафіксувати необхідність вилучення дитини з небезпечного середовища.

Якщо психолог спостерігає певні відхилення в розвитку, то має ініціювати призначення для дитини психолого-психіатричної експертизи. Це дасть можливість встановити причинно-наслідкові зв'язки між подією та імовірними відхиленнями і звернутися за потреби до психолога / психотерапевта з метою опрацювання травмувального досвіду дитини.

Як підтримати дитину, яка зазнала насильства (рекомендації для батьків / осіб, які їх замінюють)

Як реагувати на інформацію про те, що дитина зазнала насильства

Одним із найважливіших чинників впливу на дитину, яка зазнала насильства, є реакція найближчого оточення. Від такої реакції залежатиме, як дитина сприйматиме події, що з нею сталися, себе, інших та оточення в цілому, так як відбудуватиметься процес її відновлення.

Отож, дорослим важливо мобілізувати усі сили на підтримку дитини та допомогу собі для накопичення ресурсу піклування про себе й родину.

Для цього варто пам'ятати про таке:

1. Ви не винні в тому, що сталося. Винна особа, яка вчинила насильство.
2. Ви не самотні. Є багато фахівців, які можуть допомогти вам та вашій дитині впоратися із ситуацією, що вкрай важливо у перший, найгостріший період. Це – працівники правоохоронних органів, медичні працівники та психологи.
3. Батьки та інші близькі дорослі – це опора для дитини в її відновленні.
4. Тривожний стан батьків та дорослих із найближчого оточення непокоїть дітей частіше, ніж їх власний.
5. Відповідно до законодавства відповідальність батьків полягає у вчасному повідомленні правоохоронним органам про те, що сталося.

Як підтримати дитину:

- Скажіть дитині, що вона не винна у тому, що сталося. Від неї, її поведінки, вигляду, реакції тощо дії кривдника не залежали.
- Розмовляйте з дитиною спокійно та щиро – це формує довіру. Розкажіть, що й навіщо відбуватиметься далі (огляд лікарями, спілкування з працівниками поліції для проведення допиту / опитування тощо). Діти, яким цього не пояснюють, більш боязкі, а їхні думки – про найгірше. Заохочуйте дитину до запитань і уточнюйте, чи зрозуміла дитина, про що ви їй говорили.
- Постійно нагадуйте дитині, що вона може завжди ділитися з вами своїми думками й почуттями, а також обговорювати будь-які питання з іншими членами сім'ї, вчителями, медпрацівниками, іншими фахівцями.
- Зрозумілою для дитини мовою розкажіть, як відбуватиметься розслідування, та що особисто робитимете задля її захисту. Дозуйте інформацію. Уникайте деталей та зайвих подробиць. За потреби згодом розповісте більше. Ви можете не знати відповідей на всі запитання дитини, і це – нормально. Надважливо – бути поруч і підтримувати її.
- Обговорюйте разом думки та почуття. Підтримуйте постійний контакт із дитиною. Щирі розмови та можливість висловитися допомагають їй подолати страхи. Знайдіть способи відволікання від ситуації, що сталася: малюйте, ведіть щоденник, оберіть нове захоплення тощо.
- Підтримуйте звичний режим дитини. Не фокусуйте зайвої уваги на тому, що з нею сталося, а тим більше – на процесі розслідування. Це сприятиме відновленню.
- Заохочуйте дитину до фізичної активності. Це знизить рівень її напруги.
- Відслідковуйте негативні установки та висловлювання дитини про себе. Дайте їй можливість проговорити, чому вона так вважає. Намагайтеся переключити її на позитивні думки. Наголошуйте на тому, що їй добре вдається. Своїми діями і словами завжди нагадуйте, що ви – поруч.
- Дорослі – приклад для наслідування, тому ваше реагування на ситуації та поміч дитині суттєво впливатимуть на її готовність діяти заради успіхів. Чим більш позитиву у вас – тим нижче рівень тривожності у дитини.
- Якщо в дитини виникають проблеми або труднощі, з якими не вдається впоратися самотужки, звертайтеся по допомогу до психологів та інших фахівців.